INKLYUZIV IJTIMOIY MUHITNI SHAKLLANTIRISHDA MEDIA DISKURSINING SOTSIOLINGVISTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

SOCIOLINGUISTIC AND LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF MEDIA DISCOURSE IN SHAPING AN INCLUSIVE SOCIAL ENVIRONMENT

Muallif: Muxtorxon Tashxodjayev [1]
Affiliyatsiya: O'zbekiston milliy Paralimpiya qo'mitasi raisi, iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent [1]
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23531027

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada inklyuziv ijtimoiy muhitni shakllantirishda media diskursining o'rni sotsiolingvistik va lingvokulturologik yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Nogironligi bo'lgan shaxslar haqidagi o'zbek tilidagi media diskursida qo'llanilayotgan nominatsiyalarning tibbiy, xayriya, ijtimoiy va huquqiy modellar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. "Nogiron", "imkoniyati cheklangan", "nogironligi bo'lgan shaxs" kabi atamalarning semantik va konnotativ xususiyatlari, ularning qonunchilik va OAV matnlaridagi evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Mehr-oqibat, hamjihatlik va mahalla kabi milliy madaniy konseptlarning inklyuziv qadriyatlarni ifodalashdagi salohiyati hamda an'anaviy frazeologik birliklardagi stereotiplar lingvokulturologik jihatdan baholanadi. Media matnlarining inklyuzivlik darajasini aniqlash uchun tahlil parametrlari tizimi va inklyuzivlik indeksini hisoblash metodikasi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziya, media diskursi, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, nominatsiya, stereotip, nogironlikning ijtimoiy modeli, kritik diskurs tahlili, inklyuziv til.

ABSTRACT

This article examines the role of media discourse in shaping an inclusive social environment on the basis of sociolinguistic and linguocultural approaches. The relationship between the nominations used in Uzbek-language media discourse about persons with disabilities and the medical, charity, social and rights-based models is analyzed. The semantic and connotative features of terms such as "nogiron", "imkoniyati cheklangan" and "nogironligi bo'lgan shaxs", and their evolution in legislation and media texts, are considered. The potential of national cultural concepts such as compassion (mehr-oqibat), solidarity and the mahalla community to express inclusive values, as well as the stereotypes embedded in traditional phraseological units, are assessed from a linguocultural perspective. A system of analytical parameters and a method for calculating an inclusiveness index are proposed to determine the degree of inclusiveness of media texts.

Keywords: inclusion, media discourse, sociolinguistics, linguoculturology, nomination, stereotype, social model of disability, critical discourse analysis, inclusive language

Inklyuziv ijtimoiy muhit jamiyatning barcha a'zolari, jumladan, nogironligi boʻlgan shaxslar ijtimoiy hayotda teng huquqli ishtirok eta oladigan sharoitni anglatadi. Bunday muhitni shakllantirish faqat jismoniy toʻsiqlarni bartaraf etish yoki huquqiy kafolatlarni belgilash bilan cheklanmaydi. U jamiyat ongida mustahkamlangan tasavvurlar, stereotiplar va munosabatlarning oʻzgarishini talab etadi. Bu tasavvurlar esa koʻp jihatdan til orqali shakllanadi va ommaviy axborot vositalari orqali takrorlanadi. Shu sababli media diskursi inklyuziv qadriyatlarni qaror toptirish yoki, aksincha, ijtimoiy chetlatishni mustahkamlash vositasi boʻlib xizmat qilishi mumkin.

Oʻzbekistonda bu sohada muhim huquqiy oʻzgarishlar amalga oshirildi. Konstitutsiyaning yangi tahririda inson qadr-qimmati daxlsizligi va kamsitishlarga yoʻl qoʻyilmasligi asosiy tamoyillar sifatida mustahkamlangan [5]. 2020-yilda qabul qilingan “Nogironligi boʻlgan shaxslarning huquqlari toʻgʻrisida”gi OʻRQ-641-son Qonun [1] nogironlikka huquqiy yondashuvni mustahkamladi. 2021-yil 7-iyundagi OʻRQ-695-son Qonun bilan BMTning Nogironlar huquqlari toʻgʻrisidagi konvensiyasi ratifikatsiya qilinib, u 2021-yil 28-iyuldan mamlakat uchun kuchga kirdi [2; 17]. Konvensiyaning 8-moddasi ishtirokchi davlatlar zimmasiga jamiyatda xabardorlikni oshirish, stereotiplar va xurofotlarga qarshi kurashish hamda OAVni nogironligi boʻlgan shaxslarni konvensiya maqsadlariga mos ravishda tasvirlashga undash majburiyatini yuklaydi [3]. Ta'lim sohasida esa Prezidentning 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son Qarori [4] alohida ta'lim ehtiyojlari boʻlgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni rivojlantirish vazifalarini belgiladi.

Huquqiy normalar oʻzgargan boʻlsa-da, kundalik nutq va media matnlarida eskirgan, kamsituvchi yoki achinish ohangidagi ifodalar hamon saqlanib qolmoqda. Bu esa media diskursini sotsiolingvistik va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish, undagi stereotiplarning til mexanizmlarini aniqlash hamda inklyuziv kommunikatsiya me'yorlarini ishlab chiqish zarurligini koʻrsatadi.

Tadqiqotning nazariy asosini bir necha yoʻnalishlar tashkil etadi. U. Labov tilning ijtimoiy tabaqalanishini tadqiq etib, til birliklarining tanlovi soʻzlovchining ijtimoiy mavqei va munosabatini aks ettirishini koʻrsatgan [6]. D. Xaymz esa kommunikativ kompetensiya tushunchasini kiritib, nutqning muayyan ijtimoiy vaziyatga mos boʻlishi grammatik toʻgʻrilik kabi muhim ekanini asoslagan [7]. N. Ferklou kritik diskurs tahlili konsepsiyasida til ijtimoiy amaliyotning bir qismi ekanini, diskurs ijtimoiy munosabatlarni nafaqat aks ettirishi, balki ularni shakllantirishi va qayta ishlab chiqarishini asoslagan [8]. T. van Deyk OAV matnlarida “biz” va “ular” qarama-qarshiligi orqali ijtimoiy guruhlarning qanday tasvirlanishini va bu jarayonda leksik tanlov, mavzu tanlovi hamda manbalarni keltirish usullarining rolini koʻrsatib bergan [9]. R. Vodak va M. Meyer esa kritik diskurs tahlilining amaliy usullarini, xususan, nominatsiya va predikatsiya strategiyalarini tahlil qilish metodikasini tizimlashtirgan [10].

Nogironlikning ijtimoiy tasavvurlarini tahlil qilishda I. Gofmanning stigma nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Unga koʻra, stigma shaxsning bitta belgisi uning

butun ijtimoiy identikligini belgilab qo‘yadigan holatda yuzaga keladi [11]. M. Oliver esa nogironlikning tibbiy modelidan farqli ravishda ijtimoiy modelni asoslab, nogironlik shaxsning nuqsonida emas, balki jamiyat tomonidan yaratilgan to‘siqlarda ekanini ko‘rsatgan [12]. Bu yondashuv tilshunoslikda “avval shaxs” tamoyiliga asoslangan nominatsiyalar – shaxsni uning holati orqali emas, balki avvalo inson sifatida nomlash amaliyotining tarqalishiga olib keldi.

Lingvokulturologik yondashuvda J. Lakoff va M. Jonson kognitiv metafora nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Ularga ko‘ra, metaforalar faqat nutq bezagi emas, balki tafakkurni tashkil etuvchi vositadir [13]. A. Vejbitskaya madaniyatning asosiy kalit so‘zlari orqali milliy qadriyatlar tizimini tadqiq etish metodikasini ishlab chiqqan [14]. V.A. Maslova lingvokulturologiyani til va madaniyatning o‘zaro ta'sirini o‘rganuvchi fan sifatida ta'riflab, frazeologizmlar, maqollar va etalonlarni madaniy axborotning asosiy tashuvchilari deb hisoblaydi [15]. O‘zbek tilshunosligida Sh. Safarov pragmalingvistik tadqiqotlarida nutqiy muloqotning ijtimoiy-madaniy omillarga bog‘liqligini asoslagan [16].

Ushbu yondashuvlar asosida o‘zbek tilidagi media diskursida nogironligi bo‘lgan shaxslarni nomlash usullari nogironlik modellari bilan bog‘liq holda tasniflandi (1-jadval).

1-jadval

O‘zbek media diskursida nogironligi bo‘lgan shaxslarni nomlash usullari va ularning konnotatsiyasi

Nominatsiya namunalari	Nogironlik modeli	Konnotatsiya	Inklyuzivlik nuqtayi nazaridan baho
“mayib”, “cho‘loq”, “ojiz”	An'anaviy-maishiy	Kamsituvchi, nuqsonga urg‘u	Qo‘llash tavsiya etilmaydi
“nogiron”, “nogironlar”	Tibbiy	Shaxsni holat bilan tenglashtiradi	Eskirgan, rasmiy matnlarda almashtirilgan
“bechora”, “taqdir zarbasiga uchragan”, “mehrga muhtoj”	Xayriya	Achinish, passiv obyekt	Stereotipni mustahkamlaydi
“imkoniyati cheklangan shaxs”	O‘tish davri	Neytral, biroq cheklovni shaxsga bog‘laydi	Qisman maqbul
“nogironligi bo‘lgan shaxs”, “eshitishda qiyinchiligi bor inson”	Ijtimoiy va huquqiy	Avval shaxs, holat ikkinchi darajali	Tavsiya etiladi
“qahramon”, “to‘siqlarni yengib o‘tgan”	Ilhomlantiruvchi stereotip	Ijobiy ko‘rinishdagi alohidalash	Ehtiyotkorlik bilan qo‘llash lozim

Jadvaldan ko‘rinadiki, nominatsiyalar evolyutsiyasi nogironlikka bo‘lgan ijtimoiy munosabatning o‘zgarishini aks ettiradi. “Nogiron” so‘zi uzoq yillik qo‘llanish

jarayonida shaxsni faqat uning holati orqali belgilovchi ma'noga ega bo‘ldi. 2020-yilgi Qonun matnida “nogironligi bo‘lgan shaxs” birikmasining qo‘llanishi esa “avval shaxs” tamoyilining o‘zbek huquqiy tiliga kirib kelganini ko‘rsatadi [1]. Sotsiolingvistik jihatdan bu holat “yuqoridan” amalga oshirilayotgan til siyosatining namunasidir: yangi me'yor avval huquqiy matnlarda mustahkamlanadi, so‘ngra OAV orqali kundalik nutqqa ko‘chishi kutiladi.

Alohida e'tibor talab qiladigan holat – ijobiy ko‘rinishdagi stereotiplardir. Nogironligi bo‘lgan shaxsni faqat “qahramon” yoki “ilhom manbai” sifatida tasvirlash, uning oddiy kundalik hayoti va kasbiy faoliyatini emas, balki faqat holatini yengib o‘tishini yoritish uni yana jamiyatdan alohida guruh sifatida ko‘rsatadi. Bu holat Gofman ta'kidlagan stigma mexanizmining “ijobiy” shaklidir: shaxsning bitta belgisi hamon uning butun identikligini belgilaydi.

Lingvokulturologik jihatdan o‘zbek madaniyati inklyuziv qadriyatlarni ifodalash uchun boy resurslarga ega. “Mehr-oqibat”, “hamjihatlik”, “qo‘ni-qo‘shnichilik” konseptlari hamda mahalla instituti jamiyat a'zolarining bir-biriga g‘amxo‘rligini ifodalaydi. Biroq ushbu konseptlar media diskursida ko‘pincha xayriya modeli doirasida – kuchli tomonning zaif tomonga “yordam berishi” sifatida talqin qilinadi. Natijada nogironligi bo‘lgan shaxs teng huquqli ishtirokchi emas, balki g‘amxo‘rlik obyekti sifatida tasvirlanadi. Bizningcha, inklyuziv media diskursining vazifasi ushbu milliy konseptlarni rad etish emas, balki ularni “birgalikda ishtirok etish” va “teng imkoniyat” ma'nolari bilan boyitishdan iborat.

An'anaviy frazeologik birliklar va maqollarda jismoniy holat bilan bog‘liq obrazlar ko‘pincha salbiy ma'noni ifodalash uchun metafora sifatida qo‘llaniladi. Masalan, “ko‘r” so‘zi “bilimsiz”, “haqiqatni ko‘rmaydigan” ma'nolarida, “kar” so‘zi esa “e'tiborsiz”, “gapga quloq solmaydigan” ma'nolarida ishlatiladi. Lakoff va Jonson nazariyasiga ko‘ra, bunday kognitiv metaforalar jismoniy holatni nuqson va salbiy xususiyat bilan bog‘lovchi tasavvurni ongsiz ravishda mustahkamlaydi. Shu sababli OAV matnlarida, ayniqsa sarlavhalar va siyosiy sharhlarda bunday metaforalardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish lozim.

Media matnlarining inklyuzivlik darajasini tizimli baholash uchun tahlilni uch daraja – sotsiolingvistik, lingvokulturologik va diskursiv darajalarda olib borish maqsadga muvofiq (2-jadval).

2-jadval

Media matnlarining inklyuzivligini tahlil qilish parametrlari

Tahlil darajasi	Tahlil birliklari	Tahlil usuli	Inklyuzivlik ko‘rsatkichi
Sotsiolingvistik	Nominatsiyalar, atamalar, murojaat shakllari	Leksik-semantik va chastotali tahlil	“Avval shaxs” nominatsiyalari ulushi
Lingvokulturologik	Konseptlar, metaforalar,	Konseptual va metaforik tahlil	Stereotip tashuvchi obrazlar soni

	frazeologizmlar, maqollar		
Diskursiv	Mavzu, freym, manbalar, sarlavha	Kritik diskurs tahlili	Nogironligi bo‘lgan shaxsning o‘z ovozi (so‘zlovchi sifatida) berilgan materiallar ulushi

Diskursiv darajadagi ko‘rsatkich alohida ahamiyatga ega. Nogironligi bo‘lgan shaxslar haqidagi materiallarda ko‘pincha ular haqida mutaxassislar, mansabdor shaxslar yoki qarindoshlari gapiradi, shaxsning o‘zi esa so‘zlovchi sifatida ishtirok etmaydi. Van Deyk ta'kidlaganidek, kimga so‘z berilishi diskursdagi hokimiyat munosabatlarining asosiy ko‘rsatkichidir. Shu sababli inklyuziv jurnalistikaning muhim talabi – “biz haqimizda – bizsiz emas” tamoyiliga amal qilishdir.

Tanlangan media matnlari korpusining inklyuzivlik darajasini miqdoriy baholash uchun quyidagi indeks taklif etiladi:

$$I_{ink} = (N_{inkl} - N_{stig}) / N_{um} \qquad (1)$$

bu yerda I_{ink} – media diskursining inklyuzivlik indeksi; N_{inkl} – korpusdagi inklyuziv (ijtimoiy va huquqiy modelga mos) nominatsiyalar soni; N_{stig} – kamsituvchi, xayriya va stigmatizatsiyalovchi nominatsiyalar hamda stereotip tashuvchi metaforalar soni; N_{um} – nogironlik bilan bog‘liq barcha nominatsiyalarning umumiy soni. Indeks qiymati –1 dan +1 gacha oraliqda bo‘ladi: musbat qiymat inklyuziv nominatsiyalarning ustunligini, manfiy qiymat esa stigmatizatsiyalovchi tilning ustunligini ko‘rsatadi. Indeksni turli yillar, OAV turlari va janrlar bo‘yicha hisoblash media diskursidagi o‘zgarishlar dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Indeksni hisoblashda bir xil nominatsiya kontekstga qarab turlicha baholanishi mumkinligini hisobga olish zarur. Masalan, “nogiron” so‘zi tarixiy hujjatdan iqtibos yoki tashkilotning rasmiy nomi tarkibida qo‘llanganda stigmatizatsiyalovchi deb hisoblanmaydi. Shu sababli kodlash jarayonida kontekstual tahlil qo‘llanilishi va kamida ikki mustaqil kodlovchi ishtirok etishi tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, media diskursi inklyuziv ijtimoiy muhitni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi, chunki u jamiyat ongidagi nogironlik haqidagi tasavvurlarni til vositalari orqali shakllantiradi va mustahkamlaydi. O‘zbek media diskursida tibbiy va xayriya modellariga xos nominatsiyalardan ijtimoiy va huquqiy modelga mos nominatsiyalarga o‘tish jarayoni kechmoqda, biroq bu jarayon huquqiy matnlarga nisbatan sekinroq rivojlanmoqda. Milliy madaniy konseptlar inklyuziv qadriyatlarni ifodalash uchun katta salohiyatga ega, ammo ularni xayriya talqinidan teng ishtirok talqiniga o‘tkazish talab etiladi. Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

birinchidan, jurnalistlar va tahririyatlar uchun nogironligi bo‘lgan shaxslar haqida yozishda inklyuziv til bo‘yicha o‘zbek tilidagi qo‘llanma ishlab chiqish va unda tavsiya etiladigan hamda qo‘llash tavsiya etilmaydigan ifodalar ro‘yxatini berish;

ikkinchidan, BMT konvensiyasining 8-moddasini amalga oshirish doirasida OAVda nogironligi boʻlgan shaxslarning tasvirlanishini muntazam monitoring qilish va inklyuzivlik indeksini hisoblab borish;

uchinchidan, jurnalistika va filologiya ta'lim yoʻnalishlari dasturlariga inklyuziv kommunikatsiya va kritik diskurs tahlili boʻyicha modullarni kiritish;

toʻrtinchidan, oʻzbek tili izohli lugʻatlari va atamashunoslik me'yorlarini ishlab chiqishda nogironlik bilan bogʻliq soʻzlarning ijtimoiy-pragmatik belgilarini (eskirgan, kamsituvchi, rasmiy) koʻrsatish;

beshinchidan, nogironligi boʻlgan shaxslarning oʻzlarini media kontent yaratish jarayoniga jalb qilish, ular haqidagi materiallarda ularning oʻz ovozi berilishini ta'minlash.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi media diskursini inklyuziv qadriyatlarni qaror toptiruvchi vositaga aylantirishga, jamiyatda nogironligi boʻlgan shaxslarga nisbatan stereotiplarni kamaytirishga hamda oʻzbek tilining inklyuziv kommunikatsiya me'yorlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasining 2020-yil 15-oktyabrdagi “Nogironligi boʻlgan shaxslarning huquqlari toʻgʻrisida”gi OʻRQ-641-son Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
2. Oʻzbekiston Respublikasining 2021-yil 7-iyundagi “Nogironlar huquqlari toʻgʻrisidagi konvensiyani (Nyu-York, 2006-yil 13-dekabr) ratifikatsiya qilish haqida”gi OʻRQ-695-son Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
3. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York, 13 December 2006. – Article 8.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi “Alohida ta'lim ehtiyojlari boʻlgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-4860-son Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
5. Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2023. // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/docs/6445145
6. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p.
7. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. – 245 p.
8. Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 259 p.
9. Van Dijk T.A. Racism and the Press. – London: Routledge, 1991. – 280 p.
10. Wodak R., Meyer M. (eds.) Methods of Critical Discourse Studies. 3rd ed. – London: SAGE, 2016. – 256 p.
11. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963. – 147 p.
12. Oliver M. The Politics of Disablement. – London: Macmillan, 1990. – 152 p.

13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
14. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press, 1997. – 317 p.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
16. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
17. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya O‘zbekiston uchun kuchga kirdi // Kun.uz. – 2021-yil 29-iyul. – URL: https://kun.uz/news/2021/07/29/nogironlar-huquqlari-togrisidagi-konvensiya-ozbekiston-uchun-kuchga-kirdi